

УДК 373.2

Беленька Г.В.,

заступник директора з наукової роботи,

завідувач кафедри дошкільної освіти

Педагогічного інституту

Київського університету

імені Бориса Грінченка,

доктор педагогічних наук, доцент

Розвиток дошкільника в процесі набуття ним еколого-природничої компетентності

У статті охарактеризовано складові еколого-природничої компетентності дітей, показано її вплив на інтелектуальний, моральний, емоційно-вольовий розвиток особистості в дошкільному віці.

Ключові слова: діти дошкільного віку, природа, еколого-природнича компетентність, основи екологічного світогляду.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Проблема формування екологічної компетентності дітей дошкільного віку набула актуальності з того часу, як у суспільну свідомість увійшло розуміння взаємозв'язку людини і природи, їхньої взаємозалежності та взаємообумовленості існування. В останні десятиліття весь світ і Україна зокрема перебувають в стані важкої екологічної кризи, викликаної масштабними і систематичними негативними змінами навколишнього природного середовища, пов'язаними з практичною діяльністю людей. На сьогоднішній день ситуація вимагає розумного входження людини у світ природи і, наскільки це можливо, усунення заподіяної їй шкоди. Оскільки основи світогляду особистості закладаються у дошкільному дитинстві, то

ознайомлення дітей з природою і формування у них еколого-природничої компетентності виступає одним із актуальних завдань дошкільної освіти.

Аналіз наукових досліджень, на які спирається автор. На початку 90-х рр. у системі педагогічних наук почала формуватися екологічна психологія або психологія екологічної свідомості (С. Дерябо, В. Ясвін). Для цього наряду, на відміну від інших, характерною є спроба формування суб'єктного сприйняття природи. У роботах таких авторів як С. Дерябо, Г. Пустовіт, В. Ясвін наголошується на необхідності формування екоцентричного типу екологічної свідомості як регулятора діяльності людей у природі. Екоцентричний тип екологічної свідомості визначається С. Дерябо та В. Ясвіним як система уявлень про світ, для якої є характерними зорієнтованість на екологічну доцільність, відсутність протиставлення людини і природи, сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів, баланс прагматичної і непрагматичної взаємодії з природою [1, 13].

Виокремлення аспектів проблеми, які ще недостатньо вивчені. Становлення екологічного світогляду відбувається поступово протягом багатьох років життя й навчання людини. Початок цього процесу, як зазначають Н. Глухова, Н. Горопаха, Н. Лисенко, С. Ніколаєва, З. Плохій, Н. Яришева та інші педагоги, припадає на період дошкільного дитинства, коли закладаються основи світорозуміння, екологічної свідомості і практичної взаємодії особистості з природою.

Метою статті є характеристика дефініційного поля сфери еколого-природничої компетентності дітей дошкільного віку та висвітлення її взаємозв'язку з інтелектуальним, моральним, емоційно-вольовим розвитком особистості.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Згідно з Базовим компонентом дошкільної освіти (БКДО) основним ресурсом, що визначає поступальний рух суспільства, є гармонійний розвиток особистості дитини. Однією із засад оновленого Базового компоненту дошкільної освіти виступає компетентнісний підхід до

розвитку особистості, який передбачає спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення соціально закріпленого результату. Це зумовило необхідність чіткої спрямованості змісту освітніх ліній, визначених у ньому: знає, обізнана, розуміє, вміє, усвідомлює, здатна, дотримується, застосовує, виявляє ставлення, оцінює. Такий підхід орієнтує вихователів дітей дошкільного віку на загальний цілісний розвиток дитини, підкреслює важливість закладання в дошкільному дитинстві фундаменту для набуття особистістю в подальшому спеціальних знань та вмінь [1].

Складовими еколого-природничої компетентності дітей є знання та уявлення про природу, позитивне емоційно-ціннісне ставлення до її компонентів, обізнаність із правилами природокористування та їх дотримання, тобто відповідна діяльність і поведінка у природі. Формування еколого-природничої компетентності не може відбуватися окремо від загального розвитку дитини: ці два аспекти формування особистості дошкільника взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Не випадково, формування знань і уявлень про об'єкти та явища природи, їхні зв'язки з навколишнім середовищем, людину як частину природи й наслідки її діяльності відзначено першими в переліку компонентів еколого-природознавчої компетентності для дошкільнят. Екологічні знання та уявлення виступають основою екологічної свідомості, необхідною умовою для вироблення ставлення особистості до навколишнього світу.

У ХХ сторіччі дослідники екологічного виховання дітей дошкільного віку серед завдань освітнього процесу на перше місце ставили саме формування початкових екологічних знань та уявлень. Реалістичні екологічні знання та уявлення сприяли формуванню вміння передбачати результати діяльності людини в природі і демонстрували погляд на природу як на засіб реалізації її потреб. Орієнтири ХХІ сторіччя інші. Серед них: природа як цінність, джерело знань та естетичної насолоди, усвідомлення фізичного та емоційного зв'язку людини і природи.

Можливість і успішність вивчення законів природи в дошкільному дитинстві доведено численними психологічними та педагогічними дослідженнями (О. Запорожець, Н. Лисенко, Л. Міщик, С. Ніколаєва, З. Плохій, М. Поддяков, Н. Рижова, П. Саморукова, О. Терентьєва, І. Хайдурова тощо). За даними психологів у процесі предметно-чуттєвої діяльності дитина-дошкільник може виділити істотні центральні зв'язки між явищами у певній галузі дійсності й відтворити їх в образній формі – у формі уявлень.

Такі уявлення можна використовувати як ядро, що поєднує окремі конкретні знання в систему. На основі системи конкретних уявлень відбувається вихід за межі безпосередньо сприйнятого, тобто виникає узагальнене поняття про цілісний процес. М. Поддяков указував, що однією з особливостей розумового розвитку дошкільників є те, що поступово розрізнені уявлення про окремі предмети та їх властивості починають об'єднуватися в ще не досконалі, але цілісні знання дітей.

Для аналізу особливостей розвитку дитини в процесі набуття еколого-природничої компетентності слід зупинитися на дефініціях щодо її компонентів.

Знання – осягнення дійсності свідомістю; сукупність відомостей, понять з будь-якої галузі [3, 215].

Уявлення – образи предметів, сцен і подій, що виникають на основі пригадування або продуктивної уяви. Можуть носити узагальнений характер. Сутність уявлень у тому, що вони є узагальненими образами дійсності, які зберігають важливі для особи або особистості особливості світу. Уявлення – вихідні дані для оперування у свідомості зліпками дійсності, підсумок чуттєвого пізнання світу, досвід, надбання кожної особистості [6, 562].

Із аналізу тлумачень бачимо, що знання – існуючий у вигляді системи результат пізнання, сукупність відомостей, понять, уявлень; поняття – знання, закріплені в словах, систематичне оволодіння якими відбувається у процесі шкільного навчання; а уявлення – це узагальнені знання і образи, що

формується на їх основі. В період дошкільного дитинства, на основі емпіричного досвіду та доступних знань, у дітей формуються початкові уявлення про оточуючий світ.

М. Поддяков, А. Говоркова, базуючись на дослідженнях О. Запорожця, Г. Люблінської, Г. Мінської, вказували, що найпростіші форми наочно-образного мислення, за яких дитина здатна оперувати конкретними образами предметів, виникають у віці 4-5 років [4, 99].

О. Запорожець зазначав, що діти старшого дошкільного віку вже не обмежуються пізнанням окремих конкретних фактів, а прагнуть проникнути в сутність речей, зрозуміти зв'язок явищ. Тому в цьому віці стає можливим формування уявлень і елементарних понять, що можуть стати ядром системи знань.

Як стверджують психологи, систематизація знань відбувається на різному ступені їхньої глибини й узагальненості: на емпіричному рівні, коли основний зміст знань представлено у формі синкретичних уявлень (узагальнених образів раніше сприйнятих предметів і явищ), і на більш високому – теоретичному рівні, коли знання мають форму понять, а зв'язки характеризуються як глибокі закономірності.

У період дошкільного дитинства формується здатність до початкових форм абстракції, узагальнення, умовиводів. У дітей дошкільного віку можна сформуванати розуміння залежності між зовнішньою будовою тварин і умовами їхнього існування; досить легко формуються в дітей уявлення про основні умови росту й розвитку рослин. Однак таке пізнання здійснюється дітьми не в понятійній, а здебільшого в наочно-образній формі, у процесі предметної діяльності з об'єктами, що пізнаються (Л. Венгер, О. Запорожець, М. Поддяков).

Базуючись на ідеї ампліфікації, запропонованої О. Запорожцем, що лежить в основі визначення змісту знань дітей дошкільного віку, задекларованого в Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні, вважаємо недоцільним форсувати розвиток дитини, акцентуючи увагу на

формуванні в неї екологічних понять, тим більше, що компонентами еколого-природничої компетентності є не лише знання про природу, а й розвиток ставлення до неї, яке неможливе без наявності в дитини уявлень про зв'язки і залежності у природі.

Психолого-педагогічними засадами формування початкових екологічних уявлень дітей дошкільного віку є ідеї провідних учених (Л. Виготського, В. Давидова, О. Запорожця, М. Поддякова, С. Рубінштейна тощо) про відповідність знань віковим особливостям дошкільників, їх наочну представленість, дієвість, необхідність ускладнення змісту через встановлення залежностей між об'єктами та явищами дійсності, систематизацію знань навколо центральної ланки. На думку Г. Беленької, С. Ніколаєвої, Н. Лисенко, З. Плохій, Н. Яришевої, знання про природу, пропоновані дошкільникам, повинні являти собою не суму розрізнених фактів, а взаємозалежний, послідовний ланцюжок уявлень, що розкриває найважливіші зв'язки та закономірності світу природи.

Якщо розкриваються різноманітні й досить важливі зв'язки, що існують в природі, теоретичний рівень матеріалу підвищується, пізнавальні завдання ускладнюються. Це сприяє розвитку пізнавальної активності дітей. Як зазначають дослідники, без знання екологічних зв'язків важко передбачити можливі наслідки втручання людини у природні процеси.

У ряді психологічних досліджень показана здатність дошкільника до засвоєння зв'язків і залежностей між об'єктами та явищами оточуючої дійсності. Так, Б. Ананьєв, Л. Венгер, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Запорожець, Г. Люблінська, М. Поддяков довели можливість формування у дітей узагальнених уявлень про предмети та явища, зв'язки й відношення, які будуть покладені в основу правильного світорозуміння, що буде сприяти формуванню наукового світогляду надалі.

В експериментальних дослідженнях С. Ніколаєвої, З. Плохій доведено, що формування екологічних уявлень відбувається протягом усього дошкільного віку, причому діти молодшого дошкільного віку можуть

простежувати поодинокі зв'язки, діти 5-го року життя здатні засвоїти зв'язки й залежності між явищами природи й життям тварин, діти 6-го року життя здатні зрозуміти й більш складні зв'язки між життям тварин та інших живих істот, що знаходяться в одному природному угрупованні, а також причинно-наслідкові залежності між діяльністю людини і природою. Екологічні уявлення, зокрема уявлення про зв'язки й залежності в природі та цілісність природи, є підґрунтям для формування в дітей ціннісного ставлення до природи та екологічно доцільної поведінки.

Ставлення можна вважати основним результатом і показником сформованості знань. Саме воно змінює поведінку людини в довкіллі, впливає на стабільність екологічно доцільної діяльності дитини у природі як такої, що не порушує рівноваги у природному середовищі. Почуттєва сфера є ланкою, що забезпечує зв'язок між екологічними уявленнями дитини та її поведінкою в природі, надаючи їй усвідомленості та екологічної доцільності.

Сучасній людині властиве здебільшого споживацьке ставлення до природи: природні об'єкти є засобом задоволення особистісних потреб різних рівнів. Саме таким найчастіше є і ставлення дошкільнят до навколишнього природного середовища, якщо воно не базується на екологічних уявленнях. Прагматичний характер ставлення дошкільнят до природи обумовлений деякою мірою такою рисою дитячого мислення, як артифікалізм – уявлення про те, що всі об'єкти і явища навколишнього світу виготовлені самими людьми для власних цілей, розглядання природних явищ як результату свідомої діяльності людей [5, 284].

Водночас, схильність дітей до анімізму (одухотворення всього живого) у процесі безпосередньої взаємодії з природою викликає у них необхідні з погляду екологічного виховання емоції відносно живих істот: відчуття емпатії, співчуття, співпереживання, бажання допомогти маленькому й безпорадному, захистити.

Позитивне емоційно-ціннісне ставлення характеризується отриманням задоволення від спілкування з природою, емоційним сприйняттям природних

об'єктів та явищ, бажанням і потребою зберегти природне довкілля, усвідомленням цінності природи для життя людини, її самоцінності. Таке ставлення формується за умови наявності екологічних уявлень і позитивних вражень від взаємодії з природою та мотивує екологічно доцільну поведінку дітей у природі.

Чим більше накопичено дитиною знань і уявлень про природу, тим яскравіше виявляється її пізнавальний інтерес і змінюється ставлення до природи: від прагматичного до емоційно-ціннісного. У свою чергу, небайдуже ставлення підвищує рівень пізнавальної активності й викликає потребу в набутті нових знань. Поступово емоційно-ціннісне ставлення, не втрачаючи емоційного забарвлення, стає більш усвідомленим, стабільним, міцним. Таким чином, бачимо, що формування позитивного емоційного ставлення дитини до природи можливе лише за умови безпосереднього спілкування з природними об'єктами й базується на отриманні уявлень про них. Таке ставлення спричинює виникнення інтересу й усвідомлення цінності, незвичайності, унікальності кожного з об'єктів природи.

Ученими доведено, що первинні екологічні уявлення, сформовані в дітей, дають їм можливість передбачити наслідки здійснених ними конкретних дій у природі, що сприяє регуляції їхньої поведінки та діяльності в природному довкіллі.

Діяльність – це спосіб буття людини у світі, здатність вносити в дійсність зміни. Дитина завжди є суб'єктом діяльності – пізнавальної, продуктивної та інших. Компонентами діяльності є суб'єкт з його потребами, мета діяльності, засіб реалізації та результат. Дуже важливим є формування в дітей дошкільного віку вміння регулювати свою діяльність у природі згідно з її законами, не порушуючи природні зв'язки, не завдаючи їй шкоди.

Поведінка – система взаємопов'язаних реакцій і дій людини у взаємодії з навколишнім середовищем. Поведінка людини є системою дій і вчинків, які мають моральне значення й підлягають моральній оцінці незалежно від того, з яких причин їх зроблено [2, 261].

Діяльність людини в природі, спрямована на споживання природних ресурсів, орієнтацію на задоволення власних потреб без урахування необхідності дотримання цілісності природних систем вважається прагматичною. У дошкільному віці частіше можна спостерігати ситуативний характер поведінки й діяльності дитини в природі, що залежить від різних чинників: присутності поруч дорослого, що контролює її діяльність, власного досвіду спілкування з природою, ситуативного позитивного, негативного чи індиферентного ставлення до об'єкта.

Екологічно доцільною діяльністю є така діяльність людини в якій її дії не порушують екологічної рівноваги в природі й задовольняють потреби особистості без шкоди для навколишнього середовища. Таким чином, ціннісне ставлення, сформоване на основі екологічних знань, мотивує діяльність, що забезпечує існування людини і природи як рівнозначних цінностей. Із розвитком емоційно-ціннісного ставлення до природи зазнає змін зміст мотивів діяльності; вчинки, складові поведінки в природі, характеризуються орієнтацією на стан живої істоти й меншою орієнтацією на задоволення власних інтересів і потреб, що є результатом сформованості в дитини усвідомлення важливості існування кожного компонента природи.

Знання зв'язків і залежностей між природними об'єктами, позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи слугують основою екологічно доцільної поведінки та діяльності згідно із законами природи, що є однією з гарантів існування людини у природному середовищі.

Висновки, рекомендації, перспективи подальших досліджень. У формуванні еколого-природничої компетентності дітей дошкільного віку центральними завданнями є формування ставлення до природи як до цінності, усвідомлення єдності людини з природним світом, формування умінь екологічно узгодженої діяльності в природі на основі еколого-природознавчих знань, ключовими серед яких є уявлення про зв'язки й залежності в природі. Процес формування еколого-природничої компетентності зачіпає всі сфери розвитку особистості дитини –

інтелектуальну, мотиваційну, емоційно-вольову, сприяє повноцінному розвитку дошкільника в гармонії з суспільством і природою. Перспективними для вихователів дітей дошкільного віку залишаються питання пошуку адекватних віку та потребам сучасних дітей методів і прийомів формування еколого-природничої компетентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. // Дошкільне виховання. – 2012. – №7. – С. 4-19.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 215 с.
4. Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника / Под ред. Н. Н. Поддьякова, А. Ф. Говорковой. – М.: Педагогика, 1985. – 200 с.
5. Смирнова Е. О. Психология ребенка. – М.: Шк.-пресс, 1997. – 384 с.
6. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. – Харків: Прапор, 2004. – 640 с.

В статті охарактеризовані складові еколого-природознавчої компетентності дітей, показано її вплив на інтелектуальне, моральне, емоційно-волевое розвиток особистості в дошкільному віці.

Ключевые слова: діти дошкільного віку, природа, еколого-природознавча компетентність, основи екологічного світогляду.

The components of the ecological-naturalistic competence of children are described in the article; its influence on the intellectual, moral, emotional-volitional development of personality at the pre-school age is shown.

Keywords: Preschool children, nature, ecological-naturalistic competence, the basis of ecological world view.